

<https://doi.org/10.62837/2026.1.54>

GÜLNARƏ ŞAMƏDDİN QIZI NƏSİBOVA
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı, baş müəllim
gulnarnsibova@gmail.com

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜXTƏLİFKÖKLÜ ANTONİMLƏRİN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, əksmənalı sözlər, semantik məna, müqayisə, təhlil

Xülasə

Antonimlər yaranması insan təfəkkürünün ətraf aləmdəki əşya və hadisələrlə bağlı yaranmış əks əlaqə münasibətlərinin canlandırılması tələbatına uyğun şəkildə baş vermişdir. İnsan və ətraf mühit münasibətləri hər an bixətli, biristiqamətli anlayışları əks etdirməmişdir. Ona görə də bütün informasiyalar pozitiv anlayışların mühitində canlanmışdır. İnsan və ətraf mühit münasibətləri daim əksliklərlə və ziddiyyətlərlə baş-başa gəlir. Dil isə bunların ifadəsi üçün müvafiq sözlər formalaşdırır. Antonim sözlərin dildə yaranmasına səbəb bizi əhatə edən aləmin özünün ziddiyyətli olmasıdır. İnkişafın əsasını təşkil edən bu ziddiyyətlərin dildə ifadəsi antonim sözlərdə özünü göstərir. Ona görə də antonimlər lüğət tərkibinin daha maraqlı bir qismini əhatə edir.

Düzəltmə antonimlər eyniköklü və ya müxtəlifköklü sözlər əsasında formalaşır. Eyniköklü və müxtəlifköklü antonimlər cütlükdən ayrılıqda heç bir əks və ya zidd mənalılığa malik olmur. Onlar yalnız qoşalaşdıqda və ya qoşa söz kimi formalaşdıqda qarşı-qarşıya gəlməklə antonim səciyyəsi daşıya bilər. Ancaq antonimlərin digər bir qismi də vardır ki, onlarda əksmənalılıq sözün öz daxilindədir. Belə sözlərin daxili antonimliyi də əsas etibarilə düzəltmə variantlarda daha çox müşahidə edilir.

Beləliklə, düzəltmə antonimləri aşağıdakı təsnifat üzrə ümumiləşdirmək olar:

1. Eyniköklü düzəltmə antonimlər;
2. Müxtəlifköklü düzəltmə antonimlər;
3. Daxili antonimlər.

SEMANTIC FEATURES OF NON-COGNATE ANTONYMS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Gulnara Nasibova Shamaddin

Keywords: Azerbaijani language, antonyms, semantic meaning, comparison, analysis

Abstract

The emergence of antonyms is closely connected with the need to reflect opposite relations formed in the human mind as a result of interaction with objects and phenomena in the surrounding world. Human–environment relations have never been characterized solely by linear or unidirectional concepts. Therefore, information is not always shaped within the framework of purely positive notions. Human life and experience are constantly confronted with contrasts and contradictions, and language develops appropriate lexical means to express them. The fundamentally contradictory nature of the world we live in leads to the formation of antonyms in language. The contradictions that constitute the basis of development manifest themselves in antonymic lexical units, which is why antonyms represent one of the most interesting segments of the lexical system.

Derivational antonyms are formed on the basis of either cognate or non-cognate lexical units. Taken individually, neither cognate nor non-cognate lexical pairs inherently possess opposite or contradictory meanings. They acquire antonymic value only when paired or formed as compound oppositional units. However, there is also another group of antonyms in which opposition exists within the word itself. This internal antonymy is particularly evident in derivational forms.

Thus, derivational antonyms may be summarized according to the following classification: 1. Cognate derivational antonyms; 2. Non-cognate derivational antonyms; 3. Internal antonyms.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗНОКОРНЕВЫХ АНТОНИМОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Гюльнара Шамеддин лызы Насибова

Ключевые слова: азербайджанский язык, антонимы, семантическое значение, сравнение, анализ

Резюме

Возникновение антонимов обусловлено потребностью в отражении противоположных отношений, сформированных в человеческом мышлении в результате взаимодействия с предметами и явлениями окружающего мира. Взаимоотношения человека и среды никогда не сводились только к линейным или однонаправленным понятиям. Поэтому не вся информация формировалась лишь в среде позитивных представлений. Человек и окружающая среда постоянно сталкиваются с противоположностями и противоречиями, а язык формирует соответствующие слова для их выражения. Причиной появления антонимов в языке является противоречивость мира, который нас окружает. Выражение этих противоречий, лежащих в основе развития, проявляется

именно в антонимичных словах. Поэтому антонимы занимают одну из наиболее интересных частей лексической системы языка.

Производные антонимы формируются на основе однокорневых или разнокорневых слов. Ни однокорневые, ни разнокорневые антонимы по отдельности не обладают противоположным значением. Они приобретают антонимическую характеристику только при сопоставлении в паре или при образовании двойных единиц. Однако существует и другая группа антонимов, в которых противоположность заложена внутри самого слова. Внутренняя антонимия такого типа чаще всего наблюдается именно в производных вариантах.

Таким образом, производные антонимы можно обобщить по следующей классификации: 1. Однокорневые производные антонимы; 2. Разнокорневые производные антонимы; 3. Внутренние антонимы.

Antonimlərin semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması

Müxtəlifköklü genetik antonimlər də, əslində, monosillabizm mərhələsinin məhsulu kimi formalaşmışdır. Müxtəlifköklü genetik antonimlərin formalaşması insan və ətraf mühit münasibətlərinin genişləndiyi elə bir mərhələnin məhsuludur ki, bu mərhələdə artıq təfəkkürün özündə abstraktlaşma prosesi yaranmış olur. İnsan təfəkkürü daha artıq informasiyaları qəbul edir və onları söz emalına çevirir. Bununla da yeni yaranan sözlər ayrı-ayrı yaxınmənalı anlayışları bildirdiyi kimi, əks və zidd mənalı anlayışları da əhatə etməyə qadir olur. Əlbəttə ki, ilkin mərhələyə aid müxtəlifköklü monosillabik elementləri bərpa etmək üçün ciddi etimoloji tədqiqatlar aparmağa ehtiyac vardır. Lakin ilkin monosillabik köklər kimi formalaşmış antonim sözlərin izləri itməmişdir, onlar ya müstəqil mənalı sözlərdə və ya onların təməlində yaranmış müvafiq derivatlarda saxlanılır. Məsələn, *dün- gün* qarşılışması üzrə formalaşan antonim cütlüklərində *gün* tərkibi müstəqil mənasını mühafizə edir. *Dün* sözü isə müstəqil mənasını uyğun derivatlarda saxlayır. *Dün* kökü əsasında *dünən* sözü formalaşmışdır ki, bu da ötən *gün* mənasındadır. *Dün* sözü həm qədim türk yazılı abidələrin, həm də klassik ədəbi dildə geniş işlənmişdir. Mənası *gecə*, bəzən də *dünən* kimi ifadə olunmuşdur. *Dün* sözü qədim türk lüğətində *tün* variantı üzrə *gecə* mənasında qeydə alınmışdır: *Dünən* sözü *dün*, *tün* kəlməsindən yaranmışdır, “*dündən (tündən) əvvəlki gün*” deməkdir. *Düni* günə qatıb bular çü getdi, (gecəni gündüzə qatıb getdilər) Beş- on gündə bular Bağdada yetdi [DƏH, 2004, s. 25]. Qeyd olunan nümunədə *dün* sözü *gecə* mənasında işlədilmişdir. “Kitabi- Dədə Qorqud” dastanlarının dilində *dün* sözü *gecə* və *dünən* mənasında, Həbibidə *gecə* (*Dün gördüm ol nigarı tərəbnakü ərcümənd*), Füzulidə *gecə* (*Dün didəyi- tər qılıb gühərbar*), Vaqifdə *dünən* (*Dün gecə fələyə çıxdı fəryadım*), Zakirdə *gecə* (*Var mülki- Qarabağda çox dün... oğlu*) mənasında işlədilmişdir.

“*Tün gecə: Tün udusıqım kəlmədi*” (*Gecə yuxum gəlmədi*). *Tün* kökündən

qaranlıq mənasında, həmçinin *tünlük* sözü də formalaşmışdır. *Tün* sözü *gün* sözü ilə birlikdə qoşa söz kimi *gecə-gündüz* mənasında klassik ədəbiyyatda da işlənmişdir:

“*Qaşların yayınə meyl eyləyəli canü-könül*

Dünü–gün mən bilirəm kim, nə çəkirlər onlar” [Füzuli, 2005, s.119].

Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən antonimlərdən biri də *xub-xoryad* sözləridir. Onların semantik mənalarına nüfuz etdikdə aydın olur ki, qrammatik cəhətdən sifət olan bu sözlərin mənası *gözəl- çirkin* deməkdir. Bu antonimlərə bir çox klassik ədəbiyyatda nümunələrində rast gəlinir.

Xub “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində maraqlı doğuran arxaik sifətlərdən biridir. Mənşə etibarilə fars dilinə mənsub olan *xub* sifəti *yaxşı, gözəl, göyçək, qərribə və s.* mənalarını verir. *Xub* morfoloji cəhətdən həm sifət, həm də zərfdir. Dastandan götürülmüş beylərə diqqət edək:

1. Eşitdik kim anın bir *xub* sülalə, Var idi oğlu irişmiş kəmalə [DƏH, 2004, s. 79]. 2. Aytdı: şahı- Bağdadun qızını, Alıbdurur sevibdir *xub* yüzünü [DƏH, s 95]. 3. Bəğayət *xub* idi ol şahı- şəngül [DƏH, 2004, s. 26]; Dastandan seçdiyimiz birinci nümunədə *xub- yaxşı*, ikincidə və üçüncüdə isə *gözəl, göyçək* mənasında işlənmişdir. Birinci nümunədə *yaxşı sülalə*, ikincidə *gözəl üz* mənasında işlədilmişdir. Üçüncüdə isə *olduqca gözəl idi* anlamında işlədilmişdir ki, burda da sifət çoxaltma mənasındadır. Hər üçündə *xub* kəliməsi sifətdir.

Xub arxaik sifətinə M.Füzulinin, Q. Zakirin və M. P.Vaqifin dilində də rast gəlinir. *Zakirin* əhvalın *xublar* şahına, Ağlaya-ağlaya dedin, nə dedi?. *Xub* saldı nizama ölkəni qoçaq (Q. Zakir) Qul olasan belə *xublar* şahinə, Durasan hər axşam, dan qabağında (Vaqif). Dil kişvərini qarət edərlərdi *xublər*, Mən etməsəydi şəhneyi-şövqün himayəti (Füzuli).

Xoryad – çirkin, kifir. Müəllif əsərdə bu şəkildə istifadə etmişdir. *Cahanda yoxmudur bir şahzadə, Ki, verirlər bəni bir xoryadə* (Təxmini mənası: Dünyada başqa şahzadə yoxdurmu ki, məni bu çirkin kifirə verirlər) [DƏH, 2004, s.47]. *Xoryad* arxaik sifəti müasir ədəbi dilində işlək olmasa da, müxtəlif rayon və kəndlərimizdə öz işləkliyini saxlamışdır. Dialekt və şivələrdə həm *satqın* (Ağdam), həm də *kifir, çirkin* (Balakən) mənalarında işlədilir.

Xoryad sözü XI- XVI əsrlərdə Türk ədəbi dilində *horyad* (ərəb+ yunan sözü) vəhşi, tərbiyəsiz, kobud, hərəkətini bilməyən mənalarında işlənmişdir [DƏH, 2004, s.191].

Klassik bədii ədəbiyyat nümunələrində rastlanılan antonimlərdən biri də dahi Nizami Gəncəvinin „Yeddi gözəl“ poemasında Çin qızının dilindən verilmiş hekayətdədir. O deyir:

*Çin qızı söylədi:- İki növ cavan
Başqa bir şəhərə oldular rəvan.
Gəncin biri Xeyir, birisi Şərdi,
Onlar adlarıtək işlər görərdi.*

[Gəncəvi, 2004, s.225].

Nümunədə işlədilmiş *xeyir* (fayda, mənfəət) və *şər* (pislik, fənalıq, yamanlıq) ərəb mənşəli isimləri antonimlərdir. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında işlədilən „*Şər deməsən, xeyir gəlməz*“ atalar sözündə də bu sözlərin antonimliyini müşahidə edirik.

Azərbaycan dilində formalaşmış *er-gec* antonim cütlüyündə də *gec* sözü özünün mənə müstəqilliyini saxlayır. *Er-* tərkibi isə *ertə, erkən* sözlərində özünün ilkin mənasını əks etdirir. *Er-* tərkibinin səhər tezdən mənası qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: “Keçə yattı, *ertə* turup yundu” (*Gecə* yatta səhər durub yuyundu). *En-yox* antonim cütlüyündə *en-* kökü aşağılıq mənasını saxlayır. Bu kökdən düzəlmiş *eniş, endir, endirmək* sözlərində də aşağılıq mənası ifadə edilir. *Yox-* tərkibi isə əks mənada özünün ilkin genetik mənasını müstəqil şəkildə saxlamır. Lakin *yox-* tərkibinin yoxuş derivatında həmin kökün ilkin mənasını müşahidə etmək olur. Həmin cütlüyün əsasında *eniş-yoxuş* sözlərində isə onların antonimlik anlayışı özünü bariz şəkildə göstərir.

İr-ger monosillablarında isə tərəflərin heç biri mənə müstəqilliyini mühafizə edə bilmir. Ancaq *ir-* kökü əsasında düzələn *irəli, ger-* kökü əsasında formalaşmış *geri* sözlərində onların antonim qarşılaşmalı ilkin anlayışları mühafizə olunur. Eyni qayda üzrə *ir-xır* köklərinin geneik əkslik anlayışlarını bərpa etmək olur. Məsələn, omonim xarakterli *ir-kökünə –i* elementi qoşulduqda *iri* sözü alınır ki, buradan da həmin kökün ilkin mənası aydınlaşır. *İri* sözünün özündən isə *irilik, iriləşmə, irilənmə* kimi sözlər yaranır. *Xır-* kökünə isə *–da* şəkilçisi artırıldıqda *xırda* sözü alınır. Beləliklə, həmin köklərin bazasında *iri-xırda, irili-xırda* kimi antonim derivatları formalaşır. Azərbaycan dilində bu tipli genetik antonim elementlər çoxdur. Lakin onların böyük əksəriyyəti şəkilçilik mərhələsində semantik deqradasiyaya uğradığından həmin söz tiplərini etimoloji yolla bərpa etmək mümkün olur. Məsələn, *aş-yux* kökləri də monosillabik element kimi semantik deqradasiyaya uğramışdır. *Aş-* kökü ilkin informasiya mərhələsində omonim xarakteri üzrə işlənərək ayrı-ayrı semantik xüsusiyyətlər kəsb etmişdir. Həmin kökə *–ağı* tərkibi əlavə edildikdə *aş-* kökünün aşağılıq mənası müəyyən edilir. *Yux-* kökü isə *–arı* tərkibi ilə birlikdə *yuxarılıq* mənası bildirir. Beləliklə, həmin köklərin bünövrəsində *aşağı-yuxarı* antonim cütlüyü formalaşır. Müxtəlifköklü genetik antonimlərin bir qisminə ilkin monosillabizm özünün informasiya intensivliyinə görə mənə müstəqilliyi saxlanılır. Məsələn, *az-çox, al-ver, get-gəl, at-tut, tez-gec, gir-çix, gendar, sağ-sol, var-yox, yer-göy, üz-düz* kimi antonimləri bunlara nümunə göstərmək olar.

Bu tipli antonimlər əşya və hadisələrin əkslik anlayışlarını intensiv adlandırmaqla dildə qoşa sözlər kimi də formalaşmışdır. Antonim mənalı sözlərin yanaşı işlənərək ənənəvi qayda üzrə qoşa sözlərə çevrilməsi məsələsi K.Ramazanovun Cənub-Qərb qrupu türk dillərində qoşa sözlərə həsr olunmuş

dissertasiya işində də geniş şərh edilmişdir [Ramazanov, 1984, s.14-16]. M.Əlizadənin Azərbaycan dilindəki qoşa sözlərə həsr olunmuş dissertasiyasında da antonim xarakterli qoşa sözlərin mənşəyinə və formalaşmasına dair maraqlı faktlar və mülahizələr vardır. Antonim mənalı qoşa sözlərin yaranması ilə əlaqədar olaraq burada göstərilir: “*Əşya və hadisələrin əks cəhətlərini ifadə edən antonimlər qoşalaşarkən tərkib hissələrinin mənalınının cəminə bərabər olan ümumi semantikanın daşıyıcılarına çevrilirlər. Bu birləşmələrdə zidd məzmunlu anlayışları bildirən komponentlər ümumi məna yükünün ifadəçisi kimi çıxış edir*” [Əlizadə, 2014, s.9].

Burada göstəriləyi kimi, antonim qoşa sözlər ümumi əkslik semantikasına uyğun olaraq bir-birini tamamlayır və ona görə də qoşalaşaraq bir vəhdət yarada bilər. Azərbaycan dilində ilkin genetik omonim cütlərinin təkamülü nəticəsində ilkin genetik semantikasından uzaqlaşmış əksmənalı tərkiblərə müvafiq şəkilçi elementləri əlavə olunmaqla onların məna bütövlüyü bərpa edilir və onların əsasında da daha yeni antonim cütləri formalaşır. Belə antonim cütlərinin bir qisminə ilkin monosillabik kök ənənələrinin davamı olaraq semantik müstəqillik saxlanıldığı halda, bəzilərinin ilkin mənası onların derivativ variantlarında ifadə olunur. Məsələn, *ayaq-baş, isti-soyuq, boş-dolu, yalan-doğru, dal-qabaq, ağır-yüngül, arıq-kök, ayrı-düz, asta-cəld, ölü-dir, bütün-para, böyük-küçük, yazı-pozu, dəmə-təmə, otur-dur, yalan-gerçək, uzun-qısa, uzun-gödək, hündür-alçaq, isti-soyuq, ağ-qara, astar-üz, yeyin-yavaş, eniş-yoxuş* kimi antonim cütləri buna nümunə ola bilər. Bu nümunələrin içərisində *ayaq-baş, boş-dolu, dal-qabaq, arıq-kök, ayrı-düz, ölü-dir, yazı-pozu, otur-dur, ağ-qara, astar-üz, eniş-yoxuş* cütlərində tərəflərdən biri müstəqil monosillab kimi ilkin mənasını saxlayır, digəri isə öz ilkin mənasını ancaq həmin kökdən törəyən derivatda mühafizə edir.

Bu nümunələrlə müqayisədə *ağır-yüngül, asta-cəld, bütün-para, böyük-küçük, dəmə-təmə, yalan-gerçək, uzun-qısa, uzun-gödək, hündür-alçaq, isti-soyuq, yeyin-yavaş* antonim cütlərinin monosillabik tərkibləri müstəqil mənalarnı onlardan törəmiş derivatlarda saxlayır. Azərbaycan dilində qoşa söz tərkibi yaradan belə antonim cütlükləri şifahi danışmada, bədii mətnlərdə və təsvirlərdə emosionallıq bildirən vasitələr kimi işlənir.

Düzəltmə antonimlərin formalaşması ətraf mühitə, həmçinin insanı əhatə edən əşya və hadisələrə uyğun olaraq baş verən əkslik və ziddiyyətlər çoxluğunun tam, dəqiq və aydın ifadəsinə yaranmış zərurət əsasında meydana gəlir. Düzəltmə antonimlər sözdüzəltmə funksiyası fəal olan şəkilçilər vasitəsilə formalaşır. Funksional sözyaratma imkanlarına malik olan şəkilçilər həm müstəqil mənalı təkhecalı sözlərə və ya kök-şəkilçi tərkibi üzrə monolitləşmiş sözlərə qoşula bilər. Eyni zamanda, bu üsulla yaranan antonim cütlərinin ya hər iki tərəfində və ya bir tərəfində sözyaratma funksionallığına malik olan şəkilçi işlənə bilər.

Dastani- Əhməd Həramidən alınmış nümunəyə diqqət edək:

Dastandan alınmış nümunələrə diqqət yetirək:

Yüzüm qara, sözüm qısa, suçum bol,

Belim əgri, yolum doğru, boynum sol [DƏH, 2004, s. 20];

Əgri- qədim türkcədə *əy- mək*dən yaradılmışdır. Lüğəvi mənasına görə əyilmiş, bükülmüş, düzlüyü doğruluğu getmiş deməkdir [AİL, 2006, s. 222]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də əyri sözünün anlamı *düz olmayan, çox yerdən əyilmiş mənalarındadır*. Müəllif leksik səviyyədə obrazlılıq yaradaraq antonim sözləri bir misra daxilində vermişdir: əyri-doğru, düz.

Müasir ədəbi dildən fərqli olaraq qədim abidələrin dilində *g > y* əvəzlənməsi sözlərin tərkibində formalaşmışdır. Dastandan götürülmüş nümunədə *əyri- əgri* şəklində verilmişdir. Məsnəvidə raslanılan başqa bir beytdə də *g > y* əvəzlənməsi görünür. Məsələn, *Cavabını anın çün aldı bunlar, Genə sultan qatına gəldi bunlar*. Nümunədə *yenə- genə* şəklində işlədilmişdir. Orta əsr üçün xarakterik olan *g > y* əvəzlənməsini biz dahi Füzulidə də müşahidə edirik: *Degildir böylə, dəmində bir əhli- işrət idi, Bu qanlar içməgə mötəd gördüğün könlüm* (Füzuli). *Yolun əgrisinə getmə, Doğru yola nəzər eylə* (Xətayi).

Dialekt və şivələrimizə gəldikdə isə *y>g* əvəzlənməsi, əsasən, şərq və qərb qrupu dialekt və şivələrində rast gəlinir. Bu hadisə daha çox iki sait və ya bir sait və sonor səslər arasında müşahidə olunur. Məsələn, *igirmi, igdə, sögüd, gögərçin* və s. Səslərin bu cür əvəzlənməsinə Füzuli, Qazax, Şəmki, Tovuz və s. dialekt və şivələrdə də rast gəlik . Məsələn, *Malımız, qoynumuz genə yaylaxda qalardı* (Qazax). [ADL,2007, s. 178].

Əski Qıpçaq türkcəsində söz ortasında “g” səsinə dağınıq və sistemsiz şəkildə rast gəlinmişdir: *degül, tügme* (qazaxca), *egir, ögret* (tatar, başqırd, qazaxca) və s. Söz sonunda da əski Qıpçaq türkcəsində “g” samiti sistemsiz şəkildə görülür: *teg* (dəy) (qazax, qırğız, tatar, başqırdca), *tög* (dəy), *ög* (öy), *küg* (küy), *eg* (əy), *beg* (bəy) və s. Əksi Qıpçaq türkcəsində də söz ortasında “g” samiti iki sait arasında və ya bir sonor samit və sait arasında görülür [Şirin, 2003, s. 509].

Eyniköklü düzəltmə antonimlər həm adlardan, həm də feillərdən müvafiq şəkilçilər vasitəsilə formalaşır. Eyniköklü düzəltmə antonimlərin formalaşmasında bir-birinə əks mənə yaradan şəkilçilər iştirak edir. Dildə belə şəkilçilərin formalaşması əksliklərin və ziddiyyətlərin əks və ya zidd mənalı sözlərlə tam şəkildə ifadə edilə bilməməsinə görə baş vermiş hesab olunur. İnsanı əhatə edən mühitdə əkslik və ziddiyyətlərin çoxluğu və artımı ayrı-ayrı sözlərin qoşalaşması hesabına yaranmış antonim cütləri ilə ifadə edilə bilmədiyindən həmin anlayışların verilməsində müvafiq şəkilçilərin iştirakını zəruriləşdirmişdir. Odur ki, müəyyən qrup antonimlərin eyni kökdən yaranması prosesində şəkilçilərin iştirakına ehtiyac baş vermişdir. Dildə belə bir meylin yaranmasını təsadüfi saymaq olmaz. Bu hadisə genetik antonimlərə xas olan kökdaxili əkslik və ziddiyyət anlayışlarının ifadəsinin şəkilçilər vasitəsilə verilməsi zərurətinin nəticəsi hesab edilə bilər.

Azərbaycan dilində ad nitq hissələri üzrə formalaşan eyniköklü antonimlər sifətdüzəldən *-lı (-li, -lu, -lü)* və bunun əksini bildirən *-sız (-siz, -suz, -süz)* şəkilçilərinin iştirakı ilə düzəlir. M.Hüseynzadə *-lı⁴* şəkilçisinin sözdüzəltmə funksiyasını belə şərh edir: “*-lı⁴ şəkilçisi ilə keyfiyyət, dad, yer mənsubiyyəti, ailə münasibəti, kəmiyyət çoxluğu, xasiyyət, əlamət və s. bildirən sifətlər düzəlir: güclü (adam), maraqlı (məsələ), sədaqətli (yoldaş), şüurlu (iş), üzürlü (səbəb), istedadlı (şair); -sız⁴ şəkilçisi vasitəsilə *-lı⁴ şəkilçisinin yaratdığı mənaların əksi, yəni mənfə mənə ifadə edən sifətlər düzəlir: dadsız (meyvə), taktikasız (adam), prinsipsiz (hərəkət), susuz (yer), üzümsüz (bağ)*” [Hüseynzadə, 2007, s.68].*

S.Cəfərov *-lı⁴* şəkilçisinin vasitəsilə sözyaratmanın altı mənə növünü göstərir, *-sız⁴* şəkilçisi vasitəsilə isə əşyanın mövcud olmadığını bildirən sifətlər, bəzən də atributiv isimlər əmələ gətirildiyini (evsiz, dilsiz, adamsız, yağsız, acısız, susuz) göstərir [Cəfərov, 2007, s.157].

Azərbaycan dilində sifətdüzəldən *-lı⁴* və *-sız⁴* şəkilçiləri əsas etibarilə isimlərə və əvəzlilərə qoşularaq əks mənəli sifətlər əmələ gətirir. Əkslik bildirən həmin düzəltmə sifətlər isə kontrastlıq üzrə yanaşdıqda antonim cütlüyünə çevrilir. İsimlərə qoşulduqda: *bağ-bağlı-bağsız; dağ-dağlı-dağsız, yağ-yağlı-yağsız, ad-adlı-adsız, ana-analı-anasız, ata-atalı-atasız, meşə-meşəli-meşəsiz, dayaq-dayaqlı-dayaqsız, qorxu-qorxulu-qorxusuz, çiçək-çiçəkli-çiçəksiz, dəstə-dəstəli-dəstəsiz, qonaq-qonaqlı-qonaqsız, məhsul-məhsullu-məhsulsuz, kömək-köməkli-köməksiz.*

Əvəzlilərə qoşulduqda: *mən-mənli-mənsiz, sən-sənli-sənsiz, o-onlu-onsuz; bu-bunlu-bunsuz.*

Bu şəkilçilər kontrast yaradılma funksiyasına görə bütün isimlərə qoşula bilmir. Çünki bütün isimlərdə kontrastlıq mövcud deyildir. Həmin şəkilçilər o sözlərə qoşula bilir ki, onlarda qarşılıqlı olaraq kontrastlıq anlayışı ifadə edilə bilsin. Bu mənada *-lı⁴* və *-sız⁴* şəkilçiləri bütün əvəzlilərə də birmənəli olaraq qoşula bilmir və kontrastlıq yaratmır.

Eyniköklü antonimlərin müəyyən qismi feillərə inkar şəkilçisinin qoşulması yolu ilə düzəlir. Feillərə məxsus kontrastları canlandırmaq üçün formalaşan eyniköklü antonimlər qrammatik tipli antonimlər hesab edilir. Belə antonimlərin işlədilməsi, xüsusilə danışıqda və bədii mətnlərdə kontrastların emosionallıqla və ritorika ilə canlandırılmasına xidmət edir. Feili kontrastların ifadəsi feilin qrammatik şəkilçilərinin inkar şəkilçisi ilə birlikdə işlənməsi üzrə baş verir. Bu söz modeli inkar şəkilçisinin əvvəl, qrammatik paradigmalara məxsus şəkilçinin sonra gəlməsi ilə formalaşır. İnkər şəkilçisi, bir qayda olaraq, ikinci komponentdə işlənir. Bunları aşağıdakı qrammatik paradigmalarda ümumiləşdirmək olar:

Şühudi-keçmiş zaman şəkilçisi ilə: *gəldi-gəlmədi, aldı-almadı, gördü-görmədi, bildi-bilmədi, qandı-qanmadı, qaldı-qalmadı, durdu-durmadı, bildi-bilmədi, oyandı-oyanmadı, dayandı-dayanmadı, başladı-başlamadı, alışdı-alışmadı, döndü-dönmədi, dindi-dinmədi, atdı-atmadı, çıxdı-çixmadı, qaldı-qalmadı, yandı-yanmadı.*

Eyniköklü antonimlərin dildəki emosionallığı, obrazlaşdırıcılığı, ritmikliyi və ifadəliliyi bədii mətnlərdə xüsusilə qabarıq şəkildə özünü büruzə verir. Bu cəhətdən S.Ə.Nəbatinin təzadlar üzərində qurulan qoşmasını nümunə göstərmək olar:

*Səba, məndən söylə o gülüzərə
Bülbül gülüstanə gəlsin, gəlməsin?
Bu hicran düşkünü, illər xəstəsi
Qapına dərmana gəlsin, gəlməsin?* [Nəbati, 2004, s.147]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı “Şərq- Qərb” 2007, 568 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə I c., Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 792s.
3. Cəfərov, S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika: [4 hissəli] / S.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – h. 2. – 2007. – 192 s.
4. Dastani- Əhməd Hərami, Bakı: “Şərq- Qərb”, 2004, 119s.
5. Əlizadə, M.S. Azərbaycan dilində qoşa sözlər və onların linqvistik xüsusiyyətləri: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. avtoreferatı /- Bakı, 2014. – 28 s.
6. Füzuli. Əsərləri: [6 cildə] / Tərt. ed. H.Arashlı. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 409 s.
7. Gəncəvi N. “Yeddi gözəl” poeması.”Lider Nəşriyyatı”,Bakı, 2004, 336 s.
8. Hüseyinzadə, M. Müasir Azərbaycan dili: [4 hissədə] / M.Hüseyinzadə. – Bakı: Şərq-Qərb, – h. 3. – 2007. – 280 s.
9. Nəbati, S.Ə. Seçilmiş əsərləri / S.Ə.Nəbati. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 216 s.
10. Рамазанов, К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках югозападной группы: / автореферат дисс. ... кандидата филологических наук / – Баку, 1984. – 39 с.
11. Şirin H. Türkçenin ses bilgisi tarihi üzerine bir deneme. Diss. İzmir, 2003, 534 s.

Rəyçi: Mübariz İmran oğlu Yusifov